

JEZIK BOLJUNSKIH NATPISA¹

I. Stećci

Na području Donje Hercegovine (općina Stolac, Čapljina, Neum i Ravno) očuvan je velik broj nekropola stećaka, među kojima su Radimlja i Boljuni najbogatiji i najpoznatiji. Na području općine Stolac nalaze se 52 lokaliteta s 1954 stećka raznih oblika, i to u sljedećim mjestima: Rotimlja, Trijebanj, Dabrica, Hodovo, Ljubljica, Crnići, Aladinići, Prenj, Poprati, Gorica, Ošanići, Pješivac, Stjepan Krst, Masline, Radimlja, Kruševo, Poplat, Bitunja, Udora, Kučinari, Grdijevići, Gornja Duboka, Barane, Bjelojevići, Zaušje, Boljuni.² Velik broj nekropola i stećaka potvrđuje da je ovo područje u srednjem vijeku bilo gusto naseljeno. Po važnosti lokaliteta na ovom području Boljuni se nalaze odmah uz Radimlju, naime, u tom selu od Stoca udaljenom 15 kilometara, očuvano je 269 stećaka.

U literaturi o stećcima postoje različita mišljenja o vremenu njihova nastanka, npr. Šefik Bešliagić smatra da su nastali u razdoblju od druge polovice 12. pa do 16. stoljeća, a Alojz Benac drži da je najveći broj stećaka nastao istovremeno u Bosni i u Hercegovini u drugoj polovici 14. stoljeća, a neke su nekropole možda i iz 13. stoljeća.³ Vrijeme nastanka kamenih natpisa također nije jednostavno odrediti. Ono se često utvrđuje na temelju drugih datiranih dokumenata, odnosno ako se ista osoba spominje na natpisu i u poveljama, tj. povijesnim dokumentima.

Da su stećci kršćanski grobovi najbolje potvrđuje činjenica da je najčešći ukras na svim stećcima križ, a gotovo svi natpisi počinju znakom križa. To vrijedi i za natpise stolačkog kraja, gotovo svi imaju na početku ucrtan križ, velik broj stećaka napravljen je u obliku križa. Sami križevi izrađeni na stećcima su različitih oblika, a očuvan je velik broj motiva na kojima je križ skriven u neku likovnu predstavu. Pokojnici pokopani na Radimlji nesumnjivo su bili kršćani, to potvrđuju ne samo tri kamena križa, dva znaka križa ispred natpisa, nego i 14 predstava križa u reljefnim kompozicijama. Od ostalih simbola na stećcima stolačkog kraja najčešći su: polumjesec i sunce, štit s mačem i ljiljan, a od figuralnih ukrasa karakteristična je ljudska figura s uzdignutom rukom, kao i figuralne kompozicije s pojedinim scenama. Lik s Radimlje s uzdignutom rukom najvjerojatnije se, prema Miroslavu Palameti, može interpretirati kao lik Svetog Vida.⁴

¹ Ovo je znatno skraćeni i popularan oblik članka *Natpisi na stećcima u Boljunima kod Stoca* koji je u tisku u časopisu Hrvatska misao, Matica hrvatska Sarajevo.

² M. Šutalo, *Nekropole stećaka u stolačkom kraju*, Humski zbornik IV., Općina Stolac, Grafocolor, Zagreb, Moderna vremena, Zagreb 1999., 421 - 424.

³ A. Benac, *Široki Brijeg*, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, sv. III., Zemaljski muzej, Sarajevo 1952., 53.

⁴ M. Palmeta, *Sveti Vid na stećcima s Radimlje*, Stolačko kulturno proljeće, godište III., Matica hrvatska, Stolac 2005., 168.

II. Stećci u Boljunima

Nekropola Boljuni nalazi se u jugozapadnom dijelu općine Stolac, danas je to dio sela Bjelojevići. Na nekropoli je očuvano 269 stećaka, i to u dvije skupine. Prema oblicima najviše je sanduka - 176, potom ploča - 76, pa sljemenjaka - 12 i 3 križa. Od tog su broja ukrašena 92 stećka (34%). I dok se nekropola Radimlja ističe bogatstvom, raznovrsnošću i visokom kvalitetom izrade reljefnih motiva, nekropola u Boljunima ističe se velikim brojem natpisa - 19, što je 7%, tj. ta je nekropola po broju natpisa u Bosni i Hercegovini na prvom mjestu. Na boljunskim je stećcima najčešći ukras **križ**, a potom povijena lozica s trolistom, (motiv je karakterističan za cijelu Hercegovinu, a ovdje se pojavljuje prilično često), štit s mačem, kao i rozete, potom razne bordure, polumjesec, scene lova, turniri, kola, itd.

Šefik Bešlagić koji je sustavno istražio ovu nekropolu 1957 - 1958. godine, zaključio je, da najveći broj stećaka potječe iz doba djelovanja majstora Grubača (1440 - 1460.) i njegovih učenika, odnosno iz druge polovice 15. stoljeća, a radi velikog broja stećaka može se pretpostaviti da se ovdje pokapalo, isto kao i na Radimlji, početkom 16. stoljeća. Stećci u Boljunima imaju dosta sličnosti s ostalim stećcima istočne Hercegovine, a posebice stolačkog kraja: s Radimljom, Opličićima i Nekukom.⁵

Svi su natpisi s nekropole u Boljunima vrlo kratki, lapidarni, sadrže uglavnom samo osnovne biografske podatke: ime i prezime pokojnika, zatim onog tko podiže spomenik i na koncu ime onog tko je izradio natpis. Kako spomenik najčešće podižu najuži članovi obitelji, taj se podatak također ističe kao dio pokojnikove biografije. Nešto više podataka o pokojniku, osim imena, među natpisima u Boljunima, nalazimo na tri stećka: *a se leži dobri junak i čoek vlatko vuković (77)*, *a se leži dobra vladikovka erina vukocamić (78)*, *a se leži dobra žena stana đurenovica (79)*.⁶

Iako su na nadgrobnim spomenicima očuvana neka autorska imena, koja su suvremenicima bila poznata, ona danas nama ne govore mnogo, osim ako nisu uklesana na više natpisa na različitim nekropolama, primjerice Semorad u Boljunima ili Grubač koji je sam radio crteže i natpise na nizu donjohercegovačkih nekropola u 15. stoljeću. "Kovač *Grubač* je jedan od najpoznatijih majstora koji je svoje radove potpisivao. Djelovao je sredinom XV vijeka, u okolini Vidoške. Radovi njegove škole zapaženi su u Boljunima, Opličićima i drugim nekropolama toga kraja. Pokopan je na Boljunskom grobištu, a njegov epitaf uklesao je Obrad. Nekako u isto vrijeme i u istom kraju djelovao je i *Semorad*, koji se potpisivao kao

⁵ Š. Bešlagić, *Boljuni srednjovjekovni nadgrobnji spomenici*, Starinar XII., Institut za Arheologiju, Beograd 1961., 175 - 206.

⁶ Napomena: brojevi u zagradi označavaju broj natpisa u izdanju M. Vege *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, odakle su preuzeti tekstovi, osim 2 natpisa, i to br. 70., koji je preuzet iz knjige Vinka Grubišića *Grafija hrvatske lapidarne ćirilice* i 1 koji nije objavio M. Vego, nego Š. Bešlagić. (1961., 196.): *a se sêče grubač*.

dijak a ne kovač."⁷ Grubač se u Boljunima potpisao na četiri stećka a u Opličićima na tri. Kovač Grubač je najistaknutije ime među svim majstorima stolačkog kraja, a izrađuje velike, impozantne spomenike ukrašene sa svih strana. Najčešći su mu motivi životinjske i ljudske figure. Taj je majstor najintenzivnije radio polovicom 15. stoljeća. Semorad je drugo značajno ime majstora ovih stećaka, a potpisuje se kao dijak i kovač, i to na šest spomenika u Boljunima. Skoro svi boljunski natpisi pripadaju Semoradu ili njegovim učenicima, a može se pretpostaviti da je djelovao poslije Grubača, jer je dio nekropole s njegovim potpisima noviji.⁸

III. Jezik i pismo

Svi su boljunski nadgrobni natpisi pisani hrvatskim narodnim jezikom s elementima crkvenoslavenskog književnog jezika i jednim od triju hrvatskih pisama: hrvatskom ćirilicom. Kad je riječ o jeziku kamenih spomenika, treba imati u vidu najmanje dvije činjenice: u usporedbi sa sadržajnim, jezičnim i paleografskim bogatstvom što ga imaju kodeksi i drugi dulji pisani tekstovi, natpisi su opsegom i sadržajem općenito kratki, lapidarni, često šturi i stereotipni. Stoga oni nisu posve pouzdani u istraživanju pojedinih jezičnih i grafijskih oblika, kao dulji tekstovi. S druge strane, natpisi imaju jednu prednost pred duljim kodeksima: dublje su i prisnije od njih uronjeni u život: javni društveni, ambijentalni, život pojedinca, mali svakodnevni. Stoga se i oblici živoga govorenog jezika i dijalekatske osobitosti jednog vremena i kraja slobodnije pojavljuju na natpisima, nego u liturgijskim kodeksima koji su strože vezani za normu.⁹ S druge pak strane, treba naglasiti, budući da su ti tekstovi pisani po određenim shemama, posebice nadgrobni natpisi, oni ipak dobro čuvaju književne oblike, odnosno neke elemente crkvenoslavenskog jezika i stila. I dok se ranije smatralo da su epigrafski spomenici pisani narodnim jezikom, a crkvenoslavenske su jezične osobine prisutne samo u invokacijama i završnim klauzulama isprava, novija istraživanja Darije Gabrić - Bagarić pokazuju, da su spomenici nastali na bosanskohercegovačkom prostoru u srednjem vijeku, pisani jezičnim izrazom u kojem se prepliću narodni elementi s crkvenoslavenskim ovisno o sadržajno-stilskim zahtjevima.¹⁰

Natpisi s nekropole Boljuni kod Stoca su prema povijesnim podacima nastali sredinom 15. i početkom 16. stoljeća. Pri jezičnoj se raščlambi može pretpostaviti da su svi ti epitafi nastali u jednom istom jezičnom razdoblju u razvoju hrvatskog jezika. Grafijski razvoj, kao ni jezični, nije poznao oštre granice, odnosno prijelaz iz jednog stoljeća u drugo, pa se tako za pojedine grafijske i jezične oblike ne može posve pouzdano odrediti kojem vremenu

⁷ M. Dizdar, *Kameni spavač*, Mladi dani, lektira, Sarajevo 1985., 135.

⁸ Š. Bešlagić, o. c., 203.

⁹ B. Fučić, *Glagoljski natpisi*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1982., 1 - 2.

¹⁰ D. Gabrić - Bagarić, *Crkvenoslavensko i narodno u bosanskohercegovačkim epigrafskim spomenicima od 12. do 18. stoljeća*, Drugi Hercigonjin zbornik, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 2005., 125.

pripadaju, odnosno određene se karakteristike protežu kroz 14. i 15. stoljeće. Osim toga, treba napomenuti, da je grafija uvijek konzervativnija od jezika, pa su na ovim natpisima očuvane pojedina jezična obilježja iz starijeg razdoblja.

Pismo kojim su pisani svi boljunski natpisi je varijanta ćirilice - zapadna ili hrvatska ćirilica - koja je bila u uporabi kroz 8 stoljeća, tj. od 11. do 18. stoljeća. Najstariji natpisi pisani tim pismom su: *Humačka ploča* (rano 11. stoljeće), *Natpis Povaljskog praga* (1184.), *Natpis Kulina bana*, *Natpis omišskog kneza Miroslava*, itd. Toj se epigrafici od kraja 13. pa do 16. stoljeća pridružuju lapidarne poruke natpisa sa stećaka, a do danas se očuvalo više od 200 takvih natpisa, i to uglavnom u Hercegovini. Najviše je očuvanih natpisa upravo u istočnoj Hercegovini, primjerice u općini Stolac od ukupno 1954 očuvana stećka na 44 su urezani natpisi, što je 2,25%.¹¹

Hrvatska je ćirilica, uz glagoljicu, a kasnije uz latinicu, u Bosni i Hercegovini bila stoljećima najglavnije pismo koje nije ograničeno ni na staleže ni na vjeru: njome su pisani crkveni kodeksi, a od svjetovnih spisa *Aleksandrida*. Očuvani rukopisi su: trinaest četveroevanđelja, četiri apostola i tri zbornika. Tim cjelovitim rukopisima treba dodati i niz fragmenata, od kojih je najstariji: *Grigorovič - Giljferdingov fragment evanđelja* iz 13. stoljeća. Za dva još starija glagoljska fragmenta apostola (Djela apostolska) s konca 12. stoljeća smatra se da su nastala u Bosni: *Grškovićev* i *Mihanovićev*, s Bosnom se povezuje i glagoljski *Splitski fragment misala* s početka 13. stoljeća.¹² Prije pada Bosne pod Turke u kancelarijama bosansko-hercegovačkih velikaša napisano je prilično mnogo povelja i pisama, od kojih je 95 očuvano. Od povelja najpoznatija je Povelja Kulina bana iz 1189. godine. Nakon dolaska Turaka hrvatska ćirilica se rabila u dopisivanju s Dubrovnikom, a kasnije se tim pismom tiskaju franjevačka izdanja u Bosni.

Hrvatska se ćirilica od 12. stoljeća ustaljuje na srednjodalmatinskom obalnom i otočnom području. Ćirilicu su u privatne i službene svrhe rabile, uz glagoljicu i latinicu, poznate hrvatske obitelji: Frankapani, Zrinski, Keglevići i drugi. Iz 15. i 16. stoljeća je očuvan velik broj važnih tekstova: *Poljički statut* iz 1440. i *Libro od mnozijek razloga*.

IV. Grafijsko-fonološka obilježja

Na boljunskim su natpisima potvrđena neka grafijsko-fonološka obilježja svojstvena i drugim natpisima pisanim hrvatskom ćirilicom iz istog vremena: 14 - 15. stoljeća, npr. *Kočerinskoj ploči*, *Drežničkom natpisu*, natpisima iz Brotnja. Također je važno istaknuti da se neke od tih grafijskih osobitosti pojavljuju u hrvatskoglagoljskim rukopisima, kao i bosanskim rukopisima iz istog razdoblja, odnosno 14 - 15. stoljeća, npr.: 1. Glas *j* se na natpisima obično bilježi znakom *i*: na *Kočerinskoj ploči*: *doide*, *ne nastupaite*, na natpisima iz Brotnja:

¹¹ Stj. Galić, o. c., 436.

¹² A. Nazor, *Rukopisi Crkve bosanske*, Zbornik Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu, Institut za istoriju, Sarajevo, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2005., 539.

na *svoi plemenitoi, koi, jurai*. Primjeri s boljunskih natpisa: *na svoi plemenitoi* (62), *pomilui* (63). Ista je pojava potvrđena i u glagoljskim spomenicima, odnosno pretpostavlja se da je i preuzeta iz glagoljice: *piite, taina - Misal Vatikanski četvrti* 74a (početak 14. stoljeća).

2. Jotacija pred vokalom u inicijalnom i postvokalnom položaju se ne označava. Ta je pojava karakteristična i za najstarije dokumente pisane hrvatskom ćirilicom, kao i za lapidarnu ćirilicu, npr. natpisi iz Brotnja: *voevode, e*, na *Kočerinskoj ploči: poe, este, esamь*. Natpisi iz Boljuna: *e* (62), *erina* (72, 77), *čoeck* (77). Primjeri iz hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga: *edinь - Brevijar Vida Omišljanina* 271a (1396. godine), itd.

3. Na boljunskim je natpisima očuvan karakterističan grafem za hrvatsku ćirilicu, zajednički znak za *ć* i *đ* (Q), a napravljen je po ugledu na glagoljsko *đerv* (\\): *herakovićь* (62), *vukić* (65), *vumić* (65), *vlađ* (66), *vladisalić* (66, 75), *vučić* (71), *milić* (73), *vukčić* (74), *vuković* (77), *vukocamić* (78), *đurenovica* (79).

4. **Znakovi za *poluglas*** Kako se znakovi za *jor* i *jer* na kamenim spomenicima ne pojavljuju redovito, ne može se posve pouzdano utvrditi pokrivaju li ti znakovi određenu fonemsku vrijednost ili samo pripadaju tradiciji. Često se pišu i onda kad više ne postoje u fonološkom sustavu, jer je pismo uvijek konzervativnije od govora. Na natpisima iz Boljuna znak za *poluglas* (ь) očuvan je ne samo na kraju riječi nego i u sredini, i to u primjeru: *p(o)povьlna* (64). Samo se u jednom primjeru nalazi znak za *poluglas* na mjestu etimološkog *a*: *db* umjesto *da* (62). Slične zamjene nalazimo i na spomenicima iz Brotnja: *milьnu* (umjesto *milanu*), *нь* (umjesto *na*), *рьdiši* (umjesto *radiši*).¹³ Znak za *poluglas* se dobro očuvao na kraju riječi: *radosavь* (62), *herakovićь* (62), *legohь* (62), *bogavacь* (63), *tarahь* (63), *bolunovićь* (63), *grubačь* (63, 67, 68), *obr(a)dь* (64), *synь* (64), *di(ê)kь* (70), *radičь* (71), *junakь* (77). Ipak, u nekim se riječima ne nalazi, npr.: *kovač* (73), *semorad* (76), *čoeck* (77), *vukocamić* (78), itd.

5. **Pisanje *jata*** j Na natpisima bosanskohercegovačkog područja u nekim se učestalijim riječima piše *jat* (ê), npr. *lêto, vërno* (u frazama o vjernoj službi), kao i u oblicima glagola biti: *bêh, bêše*, također i u osobnim imenima *jat* dolazi u širokom vremenskom rasponu od imena *Gradêša, Radomêr*, itd.¹⁴ U određenim se leksemima često pojavljuje ikavska zamjena: *lito, biše, vira, bilig, svita, neviste...* Takvi su primjeri s boljunskih natpisa: *siče* (66, 70, 73, 74, 75), *usiče* (70). Navedeni su primjeri potvrda da se ovdje u prošlosti govorilo hrvatskim štokavskim ikavskim govorom. To potvrđuje i pismo župana Juroje, suvremenika vojvode Stipana Miloradovića (s kojim je 1416. godine bio podanik kneza Petra Pavlovića), kojem je osnovica ikavska.¹⁵ Da je u vrijeme nastanka boljunskih natpisa bilo već nekih promjena u fonološkom sustavu s obzirom na izgovor *jata*, potvrđuju primjeri: *sieče* (79), *sêče* (67, 68),

¹³ M. Šimić, *Jezik natpisa na stećcima u Brotnju*, Brotnjo Zbornik IV., Matica hrvatska, Čitluk 2006., 67.

¹⁴ D. Gabrić - Bagarić, o. c., 117.

¹⁵ M. Palameta, o. c., 169.

oni ujedno mogu poslužiti kao potvrda da autori natpisa vladaju književnim jezikom, tj. crkvenoslavenskim. Danas ovo područje pripada istočnohercegovačkom (i)jekavskom štokavskom dijalektu, najvećem dijalektu srednjojužnoslavenskoga dijastema.¹⁶ Jekavski se refleksi *jata* pojavljuju i na mlađim natpisima s nekropole Radimlja. Ipak, na natpisima u okolini Stoca (a i općenito na većini svih natpisa u Bosni i Hercegovini) najviše je primjera s ikavskim refleksom *jata*, a to vrijedi i za boljunske natpise: *siče* (66, 70, 73, 74, 75), *usiče* (70). Također i na *Natpisu vojvode Radoja* iz Radimlje: *† sie leži dobri radoe sinь voevode stipana n(a) svoi baštini na batnogahь si biligь postavi na me bratь moi voevoda petarь*.¹⁷

6. Zanimljivost na fonetsko-fonološko razini je da se na ovim natpisima u jednom primjeru očuvao znak za vokal *y*: *synь* (64).

V. Morfologija

Od glagolskih se oblika na natpisima, s obzirom na njihov sadržaj, najčešće pojavljuju oblici aorista i imperfekta. Na natpisima iz Boljuna najčešći je aorist: *a se leže* (63), *a se sêče* (63, 67, 68), *se pisa* (64), *usiče* (70).

Od prezentskih je oblika zanimljiv oblik *molu*: *molu se bože pomilui me milosti tvoe* (63) koji "...nije distinktivan u naznačeno vrijeme (12 - 18 st.) na crti narodni-književni jezik. Ipak kako se radi o stalnom mjestu mnogih natpisa, odnosno o uporabi u frazi kojom se moli da spomenik ne bude oskrvnut, dopušta se i književni (knjiški) status toga oblika."¹⁸ Isti je glagolski oblik potvrđen na *Kočerinskoj ploči*: *i molu vasь ne nastupajte na me ê s(a)мь биль kako vi este vi čete biti kako esamь ê*.

Izrazito crkvenoslavensko obilježje na natpisima je uporaba pokazne zamjenice *sb*, *si*, *se*, koja se najčešće pojavljuje u ustaljenim sintagmama: *s/sa/si bilig*, *si kami*, ali i u nevezanoj uporabi: *se crki*, *sei knige*, *se zida*. Zamjenica *se* na boljunskim natpisima: *se pisa* (64), *a se leži* (65, 66, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79), *a se sêče* (67, 68), *a se piše* (70). Opozicija starije/mlađe - *se/ovo* potvrđena je na spomeniku br. 62: *a se leži radosavь herakovićь ovo legohь na svoi pleme(ni)toi golubači*.

Među arhaizme crkvenoslavenskoga podrijetla ubraja se svakako oblik *kami* - akuzativ jednine: *a se sêče grubačь kami* (67), *a se sêče grubačь kami na vukšu* (68). Isti je oblik često urezan na natpisima, npr. u Brotnju: *kami usiče radičь kovačь* (Slipčiči - Arapi), *a se piše kami vukovičь* (Kruševo).

VI. Leksik

Poseban sadržaj natpisa podrazumijeva i određen, osobit izbor leksičkog inventara u kojem pretežu narodni izrazi, dok leksičkih crkvenoslavizama na natpisima i zapisima nema

¹⁶ J. Lisac, Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb 2003., 98.

¹⁷ M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, Zemaljski muzej, Sarajevo 1962., knjiga I., 69.

¹⁸ D. Gabrić - Bagarić, o. c., 121.

mного.¹⁹ Epigrafski su spomenici zanimljivi kao čuvari staleškog nazivlja srednjovjekovne Bosne i Hercegovine. Na njima nalazimo neke nazive za crkvena i svjetovna zanimanja i činove. Pojedini su od njih specifični samo za određeno razdoblje, a drugi se konstantno pojavljuju na kamenim spomenicima. Na boljunskim su natpisima potvrđeni sljedeći nazivi za zanimanja: *di(ê)kb* (70, 78), *kovač* (70, 73). Titula dijak ukazuje na kategoriju obrazovanih ljudi koji su obavljali sve intelektualne djelatnosti od pisanja, do pravnih, savjetničkih i diplomatskih aktivnosti.

Najneobičniji termin koji se ne pojavljuje ni na jednom drugom natpisu je *vladikovka: a se leži dobra vladikovka erina vukocamić* (78). U hrvatskoglagoljskim je rukopisima potvrđen leksem *vladika* samo za muški rod - *vladika*, i to u značenju: 1. vladar, gospodar, 2. namjesnik, upravitelj, 3. odličnik.²⁰ Prema ARJ *vladika* može biti imenica muškog i ženskog roda, a imenica *vladikovka* nije potvrđena.²¹

Za nadgrobnje je natpise, s obzirom na njihov sadržaj, karakteristično čuvanje velikog broja narodnih imena i prezimena i nešto manji broj toponima. Zanimljivo je da na boljunskim natpisima od ukupno 178 riječi 49 su osobna imena: od tog su broja dva toponima: *Golubača* (62) i *Jama* (63), 15 prezimena i 32 imena. Prezimena: *Herakovič* (62), *Bolunovič* (63), *Vukić* (65), *Vladisalić* (66, 75), *Milić* (70, 73), *Vučić* (71), *Vukčić* (74), *Vuković* (77), *Vukocamić* (78). Po tvorbi se izdvajaju četiri prezimena: *Erina Ivkovića* (72) i *Lubica Vlatkovića* (76), *Đurenovića* (79), nastala su sufiksacijom, tj. od muževljeva prezimena + sufiks *-ica*, što je potvrda da je takva tvorba prezimena kod nas jako stara, a očuvala se do danas u zapadnoštokavskim govorima. Po svojoj se tvorbi među ostalim prezimenima izdvaja i *Popovl̂na* (64), tj. *Obr(a)d̂ Popovl̂na*. Prezimena uglavnom nose zavičajni jezični izraz, u njima su očuvane sve dijalekatske pojave, pa su važna u jezičnim istraživanjima.²² Na boljunskim natpisima nalazimo pet ženskih imena: *a se leži radica* (70), *a se leži erina* (72), *a se leži lubica* (76), *a se leži dobra vladikovka erina* (78), *a se leži dobra žena stana* (79). *Jerina - Erina* je zapravo Irena, od grčkog Ε—ρηνη, to je ime potvrđeno od 15. stoljeća, a poznato je bilo u Dubrovniku.²³

Muška imena su skoro sva narodna slavenska: *Radosav* (62), *Bogavac* (63), *Grubač* (63, 64, 67, 68), *Obr(a)d̂* (64), *Vlađ* (66), *Semorad* (66, 69, 70, 76, 77, 78), *Vuk* (66), *Vukša* (68), *Dragiša* (70), *Radič* (71, 75), *Petar* (74), *Petko* (74), *Vlatko* (77), *Rato* (79). S obzirom na različite teorije o pripadnosti stećaka, važno je istaknuti da su skoro sva imena na stećcima

¹⁹ D. Gabrić - Bagarić, o. c., 122.

²⁰ *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, I. svezak, gl. urednici B. Grabar, Z. Hauptova, F. V. Mareš, Staroslavenski institut, Zagreb 2000., 475.

²¹ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb 1880 - 1976., sv. XXI., 158 - 160.

²² P. Šimunović, *Hrvatska prezimena: podrijetlo, značenje, rasprostranjenost*, Golden marketing, Zagreb 1995., 318 - 323.

²³ ARJ, IV., 600.

slavenske provenijencije, odnosno kršćanska imena koja su bila u uporabi na koncu srednjeg vijeka u Bosni, Humu i Hrvatskoj.²⁴

VII. Zaključak

U radu se iznosi kratak pregled jezičnih i grafijskih obilježja natpisa s nekropole Boljuni kod Stoca. Ta je nekropola od iznimne važnosti zbog impozantnih spomenika, a posebice zbog velikog broja očuvanih natpisa - 19. Boljunski su natpisi pisani hrvatskim narodnim jezikom s elementima crkvenoslavenskog književnog jezika i jednim od triju hrvatskih pisama: hrvatskom ćirilicom. Svi su natpisi na toj nekropoli iznimno kratki, lapidarni, sadrže uglavnom samo osnovne biografske podatke, a kao većina drugih obično započinju znakom križa i formulacijom *a se leži*.

Boljunski natpisi, kao i drugi natpisi iz okolice Stoca po svojim se jezičnim i grafijskim obilježjima ne razlikuju od onih istovremenih pisanih na zapadno hercegovačkom području, odnosno *Drežničkog natpisa*, *Natpisa Vignja Miloševića*, natpisa iz Brotnja, itd. Od jezičnih obilježja posebice je važno istaknuti: pisanje *jata* - najviše je primjera s ikavskim refleksom: *siče* (66, 70, 73, 74, 75), *usiče* (70), što potvrđuje da se u doba nastanka boljunskih epitafa ovdje govorilo hrvatskim štokavskim ikavskim govorom. Da je već tada dolazilo do promjena u fonološkom sustavu, s obzirom na izgovor *jata*, da se naslutiti iz primjera: *sieče* (79), dok se primjer *sēče* (67, 68) može protumačiti kao utjecaj crkvenoslavenskog, tj. književnog jezika.

Na ovim su natpisima potvrđene pojedine grafijske osobitosti svojstvene i drugim natpisima pisanim hrvatskom ćirilicom iz 14. i 15. stoljeća, npr. *Kočerinskoj ploči*, *Drežničkom natpisu*, natpisima iz Brotnja. Također je važno napomenuti, da se prema pojedinim grafijskim osobitostima s tih natpisa može uspostaviti paralela, s hrvatskoglagoljskim i bosanskim rukopisima iz istog razdoblja, npr. glas *j* se obično bilježi znakom *i*, jotacija pred vokalom u inicijalnom i postvokalnom položaju se ne označava, itd.

Na morfološkoj je razini karakteristično da je očuvano mnogo oblika aorista. Izrazito crkvenoslavensko obilježje, odnosno znak starine je i zamjenica *sb*, *si*, se koja se najčešće pojavljuje u ustaljenim sintagmama.

Na leksičkoj je razini vrijedno istaknuti, da su ovi spomenici riznica narodnih imena i prezimena: zapisano je 15 prezimena i 32 imena, od kojih je pet ženskih. Skoro sva imena su slavenske provenijencije ili kršćanska, što može poslužiti kao još jedan dokaz o pripadnosti stećaka, uz činjenicu da su najčešći simboli na tim grobovima kršćanski, kao i to da su križevi urezani na početku natpisa, itd.

²⁴ M. Palameta, *Strukturalni elementi u epigrafici stećaka*, Motrišta 23., Matica hrvatska, Mostar 2003., 107.

Na temelju jezičnih i grafijskih osobitosti boljunskih natpisa i usporedbe s drugim natpisima, u prvom redu zapadnohercegovačkog područja, može se zaključiti da su na tim spomenicima očuvana jezična obilježja koja se protežu kroz 14. i 15. stoljeće. Isto tako kao što arhitektonski ukrasi i motivi na stećcima Hercegovine, posebice arkade, neodoljivo podsjećaju na detalje graditeljstva primorskih gradova, tako su i natpisi sa stećaka, po svojim jezičnim obilježjima, dio hrvatske srednjovjekovne kulture, svjedoci pismovnog bogatstva hrvatskog srednjovjekovlja, odnosno tropismene i trojezične književnosti. Velik broj očuvanih natpisa na nekropoli Boljuni potvrđuje da je pismenost, a time i kultura u ovom kraju u srednjem vijeku prije, dolaska Turaka, bila na visokoj razini. To potvrđuju i ostale nekropole u stolačkom kraju, posebice Radmilja. Veliki broj tih monumentalnih spomenika potvrđuje također, da su ovdje postojali vrlo vješti majstori za izradu stećaka, tj. kovači, kao i da je postojao veći broj pismenih ljudi - pisara, koji su se zvali dijaci.

Iako su stoljećima izloženi vremenskim nepogodama, ispire ih kiša i blijede na suncu, iako su izloženi razaranju i uništavanju u povijesnom vrtlogu, iako su pojedini istraživači u svojim radovima nastojali prikrivati činjenicu da su to kršćanski grobovi, iako, iako, iako..., ipak, do danas ostaje nepobitna činjenica da su ti monumentalni, najautentičniji srednjovjekovni spomenici našeg područja kršćanski, hrvatski grobovi. To potvrđuju oblici stećaka, njihovi ukrasi, jezik i pismo kojim su pisani, imena i prezimena usječena na njima.

VIII. Tekstovi

Napomena: svi su tekstovi transliterirani s hrvatske ćirilice na latinicu, prema izdanju Marka Vege: *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, osim 9. natpisa koji je preuzet prema čitanju Vinka Grubišića. U izdanju M. Vege nedostaje jedan kratki natpis koji je izradio Grubač, a objavio ga je Šefik Bešlagić (1961. str. 196.), ovdje je naveden pod brojem 19. Kod transliteracije se poštuju načela uobičajena u izdanjima Staroslavenskoga instituta, npr. kraćene riječi razriješene su u obliku zagradama, sve se riječi pišu malim slovom, kao u originalu, itd.

I. *a se leži radosavъ herakovićъ*

*ovo legohъ na svoi pleme(ni)toi golubači
i dъ e laka bl(a)ga (62).*

II. *a se leže bogavacъ i tarahъ bolunovićъ s jame.*

† a se sêče grubačъ molu se bože pomilui me milosti tvoe (63).

III. *† se pisa obr(a)dъ p(o)povlъna synъ na grubaču (64).*

IV. *a se leži vukić vumić (65).*

V. *a se leži vladъ vladisalić*

piše semorad siče vuk na oca (66).

VI. *a se sêče grubačъ kami (67).*

VII. *a se sêče grubačъ kami na vukšu
za pet rana (68).*

VIII. *piše semorad (69).*

IX. *a se leži radica a brat siče dragiša pa brat
a se piše di(ê)k' semorad
usiče kovač milić (70).*

X. *a se leži radičъ vučić (71).*

XI. *a se leži erina ivkovica (72).*

XII. *milić kov(a)č siče (73).*

XIII. *a se leži petar vukčić
a siče petko na brata (74).*

XIV. *a se leži radič vladisalić
a siče na me otac
bože ti ga pomozi (75).*

XV. *a se leži lubica vlatkovica
piše semorad (76).*

XVI. *a se leži dobri junakъ i čoek vlatko vuković*

piše semoradъ (77).

XVII. a se leži dobra vladikovka erina vukocamić

piše di(ê)къ semoradъ (78).

XVIII. a se leži dobra žena stana đurenovica

sieče zeliê a (p)iše rato (79).

XIX. a se sêče grubačъ.

Dr. Marinka Šimić
Staroslavenski institut
Demetrova 11, Zagreb